

ЗА ЧОВЕШКОТО ВРЕМЕ МЕЖДУ ДВЕ БЕЗДНИ*

МАРИАНА ТОДОРОВА

— Какво е поезията за Вас в най-ранните Ви години?

— Като ученичка аз знаех наизуст едва ли не от кора до кора стиховете само на двама поети — Димитър Бояджиев и Николай Лилиев. Сега изглежда абсурдно. Беше онова шеметно време на естрадна дързост точно след Девети септември. Пеехме партизански песни, декламирахме Смирненски и Вапцаров. Правехме вестник, наш, ученически, заедно със Стефан Продев, Тодор Абазов, Георги Тодорчев, Димитър Зенгинюв, Трайчо Танчев. Те през ден бяха у дома. Ровехме се в нашата библиотека, измъквахме Бояджиев, Лилиев, Дебелянов, Николай Райфов, четяхме на глас. . . А вестникът, който правехме, беше пълен с новото, с революцията. Стиховете и очерците ни бяха за нас, за Ремса, за това, с което живеехме. Подметките ни бяха от груба автомобилна гума. Четяхме Маркс.

Защо са ни били нужни тези поети? Защо ни е бил нужен Бояджиев? Защо ни е бил нужен Лилиев? Точно тогава? И то наизуст? Тогава, когато бяхме толкова млади, весели, дръзки, жизнени. Отговорът се крие в съвършенството, в истинското изкуство, в единството на една култура, на една национална поезия.

— А първата Ви книга лесно или трудно се появи?

— Първата си книга стихове издадох, когато бях втора година студентка. Бях лишена от острите вълнения, свързани с отпечатването на една стихосбирка. Изпратих ръкописа си до издателство „Народна младеж“ по пощата от Москва. Цяла година не знаех почти нищо за съдбата на ръкописа. Повечето стихове бяха свързани с моята биография, с онова особено следвосенно време. Най-характерно от тази книга беше стихотворението „Тя и аз“ — посветено на едно руско момиче, по-късно преведено от поетесата Юлия Друнина. „Тя и аз“ стана много популярно, беше отпечатано в няколко съветски издания и може би то най-силно събуди интереса и на другите преводачи към моите стихове. Това стихотворение беше част от мен, от живота ми. То разкриваше историческия паралел между едно българско момиче от софийския краен квартал „Красно село“ и едно руско момиче от московската „Красная пресня“. Помня, че го отбелязаха такива поети като Ярослав Смеляков, Павел Шубин, Семьон Гуденко, Александър Коваленков, Алексей Суков и др. С малък изключение повечето от тези стихове бяха написани в Москва и затова сборникът носеше естественото си заглавие „В Москва“. През една от ваканциите на 1952 г. моят състудент, поетът Димитър Методиев, замина за София и когато се върна, ми донесе вече отпечатана първата ми книга. Едрите букви на заглавието „В Москва“ — бяха изписани върху слънчево-жълт фон. След първата възбуда изпитах разочарование. В книгата редакторът Николай Янков бе съкратил най-сполучливия в моите представи цикъл с интимна лирика. Времето беше такова. Макар че стиховете от тоя цикъл бяха плахо интимни, и едва загатваха любовно чувство, стана ясно, че редакторът не се беше решил да ги остави в моята първа книга. Разочарованието наистина беше тежко. Първият ми реален сблъсък с цензурата. И главното — с чужда намеса в онова, което смятах за неприкосновено право на един автор. И Юлия Друнина много се ядоса. Да отрежат от книгата най-добрите стихове!

— Какъв според Вас трябва да бъде дебютът на един писател, за да се реализира като такъв и в бъдеще?

* Откъс от анкетата с Лиляна Стефанова.

— Първата поява, първият диалог на поета с читателя естествено трябва да предизвика реакцията, да очертае своите кръгове, както камък, хвърлен в спокойни води. Но по-важното, главното според мен е тези кръгове на привлечено читателско и обществено внимание да се превръщат в обръч, в затворена окръжност, в клопка. Много са случаите, когато шумно посрещната първа книга, прекалена, невъздържана, излишно разточителна първоначална оценка, откъсва, отклонява младия автор от истинското и трудно движение, „изнежва“ характера му. Мога да назова редица имена на наши автори, които за съжаление не са направили нищо по-добро след първата си книга. Разбира се, причината не е само в шумния водовъртеж около някои първи книги. Известно е, че в такава книга младият автор обикновено се обляга на богатството, което е натрупал от целия си жизнен опит. След това е необходимо ново трупане на съкровища, усвояване на друг жизнен материал, ново „изгаряне“. А успехът на първата книга, самочувствието, че ти вече си поет, често пъти стават барьера и не позволяват да се достигне до по-висша степен на самостоятелно творческо изграждане.

Ако трябва да погледнем в мащабите на нашата литература, в нейната история, ние не можем да не отбележим, че по една или друга обективна или субективна причина, с изключение на Иван Вазов, ние нямаме писател или поет, който да е разгърнал таланта си в пространствата на всички възрасти, който да ни е оставил многоотомно, отразило огромно творческо дълголетие писателско дело. А този процес, не може да не съзнаваме, започва с възпитание на характера, с една мъдра издръжливост, която е необходима за дълги разстояния, а не с леко чувство за вече овладяна висота, което може да създаде шумната поява на първата книга.

— Има ли такъв момент в ранната Ви творческа биография, когато Вие активно сте се вмешавали в оформянето и вида на своя книга?

— Да. По това време работех в „Литературен фронт“. Художник на вестника беше бай Борис, нашият голям художник Борис Ангелушев. Към нас, младите тогава поети, той се отнасяше с подчертана доброжелателност. Много му хареса заглавието на моята книга „Света, който обичам“ и за моя неизказана радост сам предложи да направи корицата ѝ и цялостното ѝ оформление. Очаквах проекта, както не съм очаквала коледен подарък. И много по-късно никога не са ме вълнували така проектите за корици на следващите ми книги. Това мъчително чакане продължи дълго, тъй като бай Борис беше отрупан с работа. Когато настъпи дългоочакваният ден, бях изправена пред сериозен, стъписващ проблем. Бай Борис беше хем някак тържествен, хем добродушно усмихнат. Той явно беше доволен от работата си. Аз вперих очи в бъдещата корица. Трите думи на заглавието „Света, който обичам“ в духа на тогавашната мода, и с неговия талант на буквописец, бяха изписани превъзходно. Но отдолу имаше една фигура — напрегнатото кльощаво и грозно тяло на един работник, който се опитва с лост да преобърне света. Обля ме пот, като че ли аз бях хванала този лост и се мъчех да преобърна земята. Идеята беше точно изразена. Светът, който обичахме — това бяха тия усилия на човека, на работническата класа, тая борба за бъдещето. И все пак в монте още юношески представи за света, за тая свят, който обичах, имаше много красота, много хармония и съразмерност, и борбата за тази красота беше също красиво усилие, а при бай Борис това беше мъка и изтезание. В този момент за първи път се изправих пред трудната задача — да приема ли думата на един авторитет безпрекословно, с уважение и подчинение, или въпреки целия респект на това светило, каквото беше бай Борис, да му кажа направо, че корицата не ми харесва. Бай Борис беше психолог, той ме разбра. Без да каже нито дума, само по изрза на очите и по мъзчавото вглеждане в рисунката, той отсече: „Вие, младите, гледате все красиво. А животът, който обичаш, е именно този. Вземи корицата и преспи с нея, ще си по-наясно!“ На другия ден имахме дълъг разговор. И той беше толкова спокоен в този разговор, че аз можах да му кажа всичко, което чувствавах и мислех. Ние бяхме две различни възрасти, два различни погледа. И аз може би вътрешно усещах, че тази среща не трябва да бъде отменена, че в бъдеще много други художници, много по-близки до мен, ще оформят монте книги, но точно в тази корица светът, който обичахме с бай Борис, може би е общ, може би действително беше общ.

— Кои моменти от живота Ви изиграха решителна роля за вашето формиране като човек и творец? Как определите своето идейно-естетическо кредо, кои факти имат важна роля за това?

— Няколко значителни фактора. Преди всичко семейната среда — родителите ми бяха прогресивни учители, много близки до делото и борбите на БКП, дълбоко увлечени от идеите на марксистическата и революционна литература. С оскъдните си средства, както вече споделих, те бяха

събрали в дома ни богата и ценна библиотека с книги от прогресивни наши, руски и западноевропейски писатели. Именно тая семейна среда ме подготви и ми даде първия гласък, за да се срещна с млади хора, които още когато бях на четиринадесетгодишна възраст, ме въведоха в редиците на РМС. Най-ярка фигура сред тях беше Райна Спасова. Революционната вълна на 9. IX. 1944 г., шеметните първоначални години на народно и човешко изграждане, на въодушевление и духовен ръст, величието на едно неповторимо време, идейните битки, острите диалози и спорове — това са явления с неопцеимо значение в биографията ми. За мен винаги ще бъде жив оня дивен взрив на народен ентузиазъм, оня шеметен революционен ритъм, който пълнеше площадите и владеше човешките сърца в родния ми град. Аз винаги ще виждам София такава — необикновена, въстанически дръзка, млада, поставила своя рязка граница между залез и изгрев. И естествено един от най-главните моменти в живота ми е Москва, сурово печална, Москва, победила в най-страшния двубой на нашия век. Това е може би най-силното човешко и идейно облъчване в моя живот, сблъсък с Историята, с Времето, сблъсък, който не само насочи, а определи посоката на движение, моя поглед върху миналото и бъдещето.

— Кога бяхте приета в редовете на БКП?

— Това стана две години след като завърших литературния институт „Максим Горки“ в Москва. И сега си спомням оня малък партиен клуб в старо и влажно помещение, в краен квартал. Работници, стари партийни членове, мъже и жени, изменяли сложен жизнен път, среда, близка на моето детство и юношество, позната до болка, но в този момент необикновено нова. Моята биография на ремисстка беше добре позната на всички, тя беше част от нашата обща биография. Сега съзнавам, че в оня единствен ден, в оня тесен клуб, изпълнен от човешко доброжелателство, строг и суров съдиак за мен беше моят баща. Той нямаше право на снизходителност.

— Това стана в 1956 г. през месец март, дата, особено значима в моя живот. Повечето от старите работници и партийни дейци, които тогава вдигнаха ръка, вече ги няма, но аз и днес усещам тяхното живо присъствие. Бяха добри и честни. Те вярваха в нас, по-младите. Очакваха много от нас. Имаха своя мярка, която по-късно се замени с обикновени стандартни измерения.

— През 1964 г. издавате книга с очерци. Всъщност това е първата Ви книга с такъв жанр...

— Тези очерци са написани в различни години. Те са родени като бърз и непосредствен отклик на отделни моменти от нашия живот. След като се върнах от Москва, три години стоях без работа. Пътувах много из страната. Срещах се с различни хора. Приех в пресата за тях. Наредкох книгата си „Светлината иде от хората“ — защото ми се струва, че при всяка среща не само съм слушала разкази за техните разочарования, радости и болки, но съм събирала и от тяхното човешко излъчване. Дори в най-трудните години на началото, по време на заблудите, на първите строежи правствено хората бяха чисти. Исках да запазя доброто в страниците на тези очерци.

— Един съвсем кратък престой в италиански градове ми даде възможност да се сблъскам със съдбата на обикновени италианци. Няколко очерци, написани по този повод, включих в книгата си за друг свят, много различен от нашия. Бяха отпечатани в „Литературен фронт“. Тогава се състоя и първата ми истинска среща с Емилиян Станев — беше харесал „Случай в Неапол“. Всичко, което в него приближаваше очерка до разказа.

— Образите на Паола (от „Случай в Неапол“), на Жената (от „Три часа закъснение“), на Елиза (от „Очите на Елиза“) достоверни ли са?

— Да. В известен смисъл.

— Очерците в книгата „Светлината иде от хората“ притежават някои елементи от фабулата, характерна за разказа. Например „Гребенът“, Това съзнателно ли е търсено? И още: пишете ли разкази?

— „Гребенът“, това е един от моите ранни опити. Само това мога да кажа.

— Вие сте автор на „Една есен в Америка“, „Япония без кимоно и ветрило“, „Вулканите на Мексико димят“, „Време, характер, личност“ и др. Да смятаме ли, че тези Ваши книги са предвабително съобразени с потребностите и вкусовете на съвременния читател — поради порасналия в световен мащаб интерес към документалната проза и художествената публицистика, — или са резултат на спонтанни жанрови предпочитания, обусловени от индивидуалната творческа нагласа?

— Нито едното, нито другото. Аз разбирам и споделям оня подчертан интерес към документалната проза, който се превърна едва ли не в характерен белег на нашето време. За мен това е по-скоро тяга към истината, към достоверното, към неподправения свят на реално съществува-

щите неща. Но това съвсем не е достатъчно за един автор да се обърне към определен жанр. В моето предпочитание, ако се говори за спонтанност, то се отнася повече до случайния наглед факт на едно пътуване. Оттам нататък всичко е плод на онова предизвикателство, което ми отправя самият материал, от онзи двубой между моите предишни представи и новооткритата територия, между мен самата и неизследвания характер на друг свят, който ме обкръжава. Това е особено поле, на което може да се прояви нравът на полемист и най-вече — нетърпеливо дирене за оня, който обича да търси. Но и най-яркият, най-многообразният факт не се нуждае от обектива на фотограф, а от жаркото пристрастие на една личност.

— „Една есен в Америка“ е книга, която претърпя многократни издания. Кое е главното, към което сте се стремяла?

— Исках да покажа чрез човешките съдби от „Една есен в Америка“, че в един миг, изпълнен с равнодушие към „малкия“ човек свят, под смазващите закони на едно общество, в душата на старите българи са останали живи ония чисти, неразрушими кънове, ония защитни сили на родолюбието и човешината, като оазис на доброто и сънчевото, което носи в себе си така щедро нашият народ.

— Още нещо около творческата история на тази книга?

— Преди двадесет и пет години пътувах с ансамбъла на Филип Кутев в Америка. В повече от двадесет щата. Филип Кутев, една светла фигура в моя живот, знаеше предварително, че съм изпратена с тях, за да напиша нещо, и беше изумен от това, че не държа в ръката си никакъв бележник. Не минаваш ден да не ме попита къде ми е бележникът. „Разхождаш ли се?“ — ми подхвърляше в Ню Орлеан или Канзас сити. Казвам му — „А бе, бай Филипе, мен пишат ли ме по афишите като заместник-ръководител на ансамбъла — пишат ме. (Беше времето на „студената война“ и американците не ми отказаха виза, защото името ми се мъдреше по афишите с тази титла.) — Бъркам ли ти се в работата — не ти се бъркам, защо тогава ти се бъркаш в моята? Ще дойде време и всичко ще стане ясно.“ Тъй като той никога не ме видя с бележник в ръка, до края на пътуването беше много разяк и строг с мен. Беше решил, че всичко пропада.

— Смятате, че пътеписът, документалната литература и пр. имат предимства в патриотичното възпитание?

— Не смятам, че самият жанр — бил той документален, или художествен, — има никакви по-особени предимства в това отношение. Как да ви кажа, никога не съм имала предварително намерение да напиша книга, която да възпитава патриотично. И ако съм докосвала тая свята струна в души на някои мои съотечественици в книгите „Една есен в Америка“, „Вулканите на Мексико димят“ и пр., това е ставало, защото самата аз съм била в стихията на тези преживявания и внезапни сблъсъци.

— И все пак документална проза или поезия? Какво е Вашето предпочитание...?

— Лично аз не мога и не искам да разделям с никаква изкуствена преграда Ботевата поезия и Ботевата публицистика, Ботевата журналистика. И едното, и другото са гениални в своя жанр. Това, което не е искал да каже в стихове, или просто не е било необходимо, със същата художническа острота и въздействие е казал в своята публицистична проза.

Ако трябва да споделя за себе си — единството на различни жанрове, необходимостта да търся проблемите на днешния ден винаги са били естествен процес. Някои литературни критици са отбелязвали едва ли не известна ритмична закономерност в поаята на моите книги със стихове и художествена публицистична проза. Това само показва един спонтанен, не търсен, а естествен процес, когато проблемите могат да бъдат разкрити не само със средствата, които предлага мерената реч, а и с цяла гама други, по друг начин въздействащи, не по-малко силни средства.

Най-продължителният, най-преданият период, в който горещо желяех да работя за вестника в много възможни за него жанрове — това са годините на моята младост. Още 16-годишна, както вече споделих, бях един от редакторите на „Средношколско единство“, където са отпечатани не само моите първи стихове, но и първите очерци, дори хумористични опити. Колкото до първите ми публицистични творби — те се родиха много спонтанно, така както се ражда стих.

Често се изтъкват предимствата на някои жанрове и тяхното особено въздействие върху съвременния читател. Но според мен няма жанр, който сам по себе си да има никакви предимства. Нали някога в литературната наука всички жанрове са били назовавани с тази висока дума — поезия!

— С книгата си „Япония без кимоно и ветрило“ Вие приобщавате читателя към една далечна и непозната като култура страна. Кое Ви привлече, за да напишете тази ярка книга? През последните години се издадоха няколко книги за Япония. А Вие какво мислите за съвременния японец?

— Колкото и страни да са за нас неговият бит и характер, близостта на японеца към природата ни дава ключ за неговата непроницаемост. Това не е обръщане назад към първичното, към дивото. Това е удивително качество да намериш естествена красота дори в най-обикновения градски предмет, да усещаш силата на дървото дори в жилките, които оставя то върху бетона. Може би много малко народи са поети като японците. Тяхната древна религия синто учи, че всичко в света е одухотворено и значи — свято: и лотосът, и камъкът, и огненият вулкан, и бамбукът, и сакурата, и дъгата. Всичко говори, диша, живее. Осем милиона божества. Цялата природа говори с японеца на свой език. Той живее в тоя свят на образи и поезия, в тоя изтънчен свят на възхищение от природата. Религия без молитви, без нравствени поучения и заповеди. Само един основен закон — чистотата. И преклонение пред прекрасното.

За много черти от характера японците могат да бъдат уважавани: за тяхното трудолюбие, вяност, споена организираност, чистота, вежливост. . . Но аз ги уважавам преди всичко за техния култ към красотата.

— Какво ще кажете за нравите на японеца, за неговото гостоприемство? Не е ли странно съществуването на гейши в една толкова напреднала в техническо отношение страна?

— Гейша в буквален превод значи „човек на изкуството“. Присъствието на тези жрици на изкуството е знак на гостоприемство от най-висша степен. Едно изключително скъпо удоволствие. За избрани.

— Пишете в книгата си, че гейшите са между най-образованите жени в Япония?

— Точно в този факт се криеше най-любопитното за мен, най-невероятното. Жени с всеоткриваща художествена култура, с ярка мисъл, с вродено остроумие, тънки познавачки на японската история, география, астрономия, философия, етика. Жени, които владеят красотата и силата на словото, които познават дълбоко и с разбиране старата и нова поезия, знаят навизуст десетки хайку и танка, пеят и свирят на различни инструменти, танцуват.

— Въпросът ми е тривиален, но искам да чуя отговора само от Вас: писали ли сте специално текстове за песен?

— Никога не съм писала специално текстове за естрадни песни. По някои от моите стихове са правени песни. Доскоро, трябва да призная, нямаше песен, която истински да ми хареса и с която, така да се каже, да имам късмет, композиторът да е сполучил с музиката. Имаше нелюбими песни, но не от ония, които правят поета щастлив. Сега обаче известният композитор Иван Калчинов направи цяла поредица лирически естрадни песни по стихове от книгите ми, озаглавена „Душите ни са заедно“. Излезе плоча. . .

— Да, зная, на нея Л. Левчев писа: „Както всеки извор желае да стане звънлив поток, така всяко хубаво стихотворение носи в сърцето си мечтата да стане песен.“

Поезията носи музиката в своя ген. Но това може да се каже и за всеки човек. Затова всяка хубава песен сякаш казва: „Душите ни са заедно.“

Това е заглавието на една книга с великолепни любовни стихотворения от Лиляна Стефанова — поетеса, която обичам. Друга нейна книга се казва „Болка на глас“. А тук вие ще чуете и радост на глас, и нежност, и обич на глас.

Искрено се радвам, че нейни стихове са станали талантиви песни на композитора Иван Калчинов, изпълнени от Йорданка Христова — страстната и изящна магьосница на естрадата.

А сега един съвсем друг въпрос, далече от шума и естрадата. Става дума за това, дали сте пристрастена към отделни свои книги, но моля Ви, бъдете безпощадно откровена. . . Очаквате ли съдносно мнението на критиката?

— По-скоро съм съгласна с Байрон: „Произведението трябва да разчита само на себе си.“

— Обаянието на сметата творческа личност решаващо ли е за художествения ефект от прочетеното върху съзнанието на читателите?

— Искам да припомня удивителния случай с публицистиката на Иля Еренбург по време на Великата отечествена война. В онова жестоко време излиза заповед на главното командване — всички вестници и списания да бъдат използвани за свиване на цигари, с изключение на статиите на Иля Еренбург. Едва ли някога е излизала по-кратка и по-пълна с дълбок смисъл „рецен-

зия“ на едно творческо дело. В ония огнени дни на пчовешки изпитания неговият талант на публицист и художник е вълнувал милиони войници и командири, милиони хора в тила, превръщал се е в неопценимо бойно оръжие. Самият Еренбург е бил силна и интересна личност с богат арсенал от знания в много области на живота, с остро и безкомпромисно перо, с буен темперамент на художник. И най-обикновеният войник, и генералът са свидетели на тоя личен двубой на големия писател с хитлеризма. И точно тая смела изява на личността е била и остава най-привлекателното за милионния читател, тайната на завидния успех, на огромното въздействие върху човешкото съзнание.

И сега тайната на успеха на всяко истинско творческо осъществяване в тоя жанр се крие в същите извори.

— В стихотворението си „Скъперница“ твърдите: „Простите истини късно открих.“ Какво точно сте имали предвид?

— Има периоди в живота на човека, когато много остро се осъзнава бързият бяг на времето. Това мое стихотворение не е само свързано с личната тревога, че времето бързо минава и малко си направил. Това е общочовешка тревога, много пъти изразявана в поезията. Неслучайно съм нарекал стихотворението си „Скъперница“. Херцен говори за човешкото време, „дадено между две бездни“. Идва момент, когато трябва да си кажеш: спри, огледай се, открий простите истини за да не бъде късно. Времето ти принадлежи, а ти така лекомислено го прахосваш. Правиш не това, за което си призван.

— В същото стихотворение дословно е казано: „Колко безсънни желания не претворих“, „Колко съдби в мен не оставиха багра“. Сега още ли имате това усещане, след толкова издадени стихосбирки?

— Да, разбира се. Аз никога не станах оная „скъперница“, за която се говори в едноименното стихотворение. Кълбо много наистина лекомислено прахосани скъпи и ценни минути, в които човек би могъл да създаде това, за което е призван. И сега, като се обръщам назад, отново бих могла да кажа — „простите истини късно открих“. Може би това е вечната битка между емоционалното и рационалното начало. Това е вечното противоречие. Поетът трябва да бъде освободен от мисълта за граници. Трябва да го владее една безграничност на пространства, на желания, и заедно с това трябва да има своя дълбока вътрешна дисциплина. Ето това съчетание в творчеството, особено в лириката, е най-трудното.

— Моето любимо стихотворение е „Огнена орбита“ (дало заглавие на цяла стихосбирка). В живота Ви съществува ли конкретен прототип на лирическия герой? Аз имам усещане за обобщение на определен идеал: „Аз такъв те избрах. / Знаех, / в твоите длани/ няма кротка молитва, / ни сънни поля. / И докрай те последвах — / по градски тревожен, / земетръсен, / от весели бури люлян. / С ръст такъв, / че да бъде съвсем невъзможно / с теб да вяхна / под сянка от нисък таван. / В непостижни, / космически океани, / по загадъчни орбити — шеметен бяг. / Неустроени. / С вечна тревога венчани — / няма пристан за нас на безпоривен бряг.“

— Може би стихотворението дава повод да се мисли, че в случая се обобщава определен идеал, но аз не съм съгласна с това, че стихотворението е написано с тази цел. По-скоро е една лирическа изповед, направена в един момент, когато много вярвах в това, за което двама души са намерили път един към друг или са заедно. Това, което им дава истинската пълнота на общуването. Това стихотворение се създава като усещането за разлюлюано бурно море в слънчев ден — не знам дали сте преживяли тази рядка наслада — да виждаш морето, когато то пее, лудува, когато то е безгранично, свободно. Небето е спокойно и слънчево, а морето развихрено, бурно. Ето това усещане съдържа стихотворението, или е възникнало от такова предчувствие — за волна детска игра на сили, огрени от слънчев блясък. Море, което носи и опасности, носи и тревожна закана, защото е разбушвано. Но заедно с това е все пак една весела, искряща радостна игра на вълните. В силните човешки чувства има нещо такова. . .

— Почти любовно звучи другото стихотворение „Родина“: „Само твоя глас, / надвил студентите пространства, / ме намира, / където и да бъда, / ме открива.“ Как постигате това единство между лиризмът и обществена поръчка? Мъчително ли е постигането им?

— Много ми харесват Вашите думи — „почти любовно“, — не съм се замисляла върху това, но може би е най-естественото чувство за мен и най-естественото сливане. Ако следите изобщо нашата лирика — още от стиховете на Вазов (и може би най-вече в неговите художествени творби),

Вие ще откриете тайната на тази черта на българската лирика. Според мен това е превъзходно, това сливане със земята, с хората, с родината. Всичко у Вазов звучи почти като любовно признание. Тук аз откривам една много важна традиция в нашата поезия, която би трябвало да се съхрани. Не бих казала, че това е само единство между лиризмът и обществено чувство. Това е един свеж избор на личността, за която много от тревогите на обществото стават вътрешен интимен човешки свят. Същност стихотворението, за което говорим, е една носталгична болка. А носталгията — каква по-голяма лирическа сила от нейното могъщество. Носталгията за родния край или дори за бъдещето, което си представяш, сягало с най-високи идеали.

— Каква е същността на писателския труд? Спомням си Вашето стихотворение за Константин-Кирил — „Умирал там велик орач, а не светец, а не монах“?

— Разбира се — орач! Разбира се — делничен. Без ореол, прост и сложен едновременно човешки труд. Бих казала — трудът на орача и на електронния програмист. Обикновен, но свиреп, изчерпващ всички сили на човека труд. Често има спор между поетите и белетристите. Последните казват: „Вие не разбирате какво значи истински писателски труд, дни наред да стоиш над листа хартия или над пишещата машина...“ В съзнанието на белетристите ине, поетите, сме като птички божини — сядаме, написваме набързо нещо и после — безделие. Това, разбира се, не е вярно. По-скоро същата изморителна работа, само че творческият процес е с малко по-друг характер. Някога Ана Ахматова беше писала: „Если вы знали из какого сора создают стихи.“ И има право. Да, така е — за да стане тази преработка, за да измине такъв дълъг път, всичко трябва да премине през чувствата, през сетивата, през душата на поета... Неслучайно когато си работил дълго и когато си завършил най-сетне стихотворение, поема — след това се чувствуваш неспособен за нищо, до дъно изчерпан.

— Какво бихте казали за едни и същи мотиви, за преминаването на едни и същи теми, образи от една епоха в друга, от един поет към друг поет?

— Нашата българска поезия като че ли е изпълнена с едно непрекъснато ехо, преградните стени между отделните поети са почти както между панелните домове. Ето например Иван Каравовски пише стихотворението „Почакай, слънце!“ — стих, с който много години по-късно започва своето стихотворение Дора Габе. Цанко Церковски има стихове, които са станали основа на някои откровения у Яворов (копненята на Яворов), аз бих могла да дам и други примери. Някои от най-известните стихове, които са останали в националното съзнание, същност са прозвучавали значително по-рано в творбите на някой неизвестен поет и така са останали в неговата издадена едва в триста, четиристотин екземплярна книжка, без да се знае, че той пръв е произнесъл тези думи. А когато пък говорим за „интонации“, нещата стават още по-сложни. Да речем, в интонационния слой на редица поети от началото на века има такива ритмически особености, които по-късно се утвърждават от много по-нови имена. Александър Блок е казал: „Приемането на един чужд глас е свойствено на всеки лирик, както на всяка птица, която пее. И това е вярно. Вие сигурно сте чували, че при опити с врабчета се оказва, че изолирани врабчета, които не слушат врабешко чуруликане, престават и не могат по-късно да паят като останалите.

Но Блок специално отбелязва: „Границите на тази приемственост също съществуват — поет, който прекрачи тази граница, се превръща в робски подражател.“ По такъв начин при истинските поети подражателност и влияние винаги се превъзмогат от личното творчество, което при тях заема и първото място.

— Какво бихте прибавили към въпроса за читателския отклик? Може ли вече да се говори за един определен елит, който да обича, да цени достатъчно тънко и достатъчно компетентно поезията?

— Според мен наблюдаваме процес, в който се създава един такъв „елит“. И в неговия състав жените са много повече от мъжете, по не съвсем обясними за мен причини — при това жените на една средна възраст между 28 и 48 години. Но отново искам да припомня една мисъл на Блок: „Последното и единствено вярно оправдание за писателя — казва той — е гласът на публиката, неподкупното мнение на читателя. Каквото и да говори литературната среда и критика, колкото и да хвали и колкото и да злобствува, всякога трябва да остава надеждата, че и в най-тежкия момент ще се чуе гласът на читателя, ободряващ или осъждащ. Даже не съвсем точна е думата „глас“, по-скоро някакво „леко възмущение на народната душа“ — не на отделните души, а именно на „колективната душа“. Да, това е една бележит мисъл на Александър Блок. Читателят, огромното

мнозинство, се възприема като един единен глас, дори като едно дихание, едно общо душевно възприятие като на един цялостен „човек“. Искам да напомня, че изпратеният на заточение през 1823 г. Пушкин сам казва: „Ищу союз волшебный звуков, чувств и дум.“ Според мен — една удивителна формула на това, какво е поезията. То е адресирано не само към звуците, но и към чувствата, към мислите. И как точно го определил могъщият гений!

— Кое Ви привлича повече и провокира съзнанието Ви — хармонията или противоречието между човека и машината?

— Всичко, което нашият век на електрониката може да изтръгне от умните машини, зависи от вътрешната хармония на човека, от неговата духовна сила, ако щеш, от неговия усет за красотата. Ние често се учудваме на японци, на някои негови черти, които му помагат с такава виртуозност, така прецизно, с толкова тънък усет да изработва детайли без никакъв брак. А не се замисляме, че това не е случайно. Че това става в страната, където още от четиринадесети век се провежда традиционен поетичен шампионат, в който участвуват хиляди хора за най-хубаво късо стихотворение — хайку — на дадена тема. Най-добрите от тези стихове и днес, в средата на януари, се четат на тържествен церемониал в присъствието на императора и се публикуват във всички вестници. Не, това не е традиция, която умира. . .

— А съдбата на поезията в този програмиран век?

— Няма по-независима сфера от поезията. Всичко може да остарява, само голямата поезия не! И странно е, че в страна, като Япония, където така блестящо е демонстриран фантастичният размах на съвременната наука и техника, можем да разберем може би най-добре колко необходима на съвременния човек е поезията. Могат ли днешните електронни кухни, подводни градове, чудеса на фотосинтезата да те накарат да се чувствуваш човек така, както ония възшебни Пушкинови четири стиха:

На холмах Грузии лежит ночная мгла,
Шумит Арагва предо мною.
Мне грустно и светло. Печаль моя светла,
печаль моя полна тобою . . .

— Струва ми се, че природата играе решителна роля във Вашето творчество, макар Вие да сте градски поет. . . Защо е така?

— Природата е част от самата мен. Много важна част, която ми помага да съзная себе си, да разбера себе си.

Природата на България, това е България. Това е вечността на България.

Животът сред асфалт, бетон и пластмаси всеки ден ни поставя тревожни въпроси. Когато бързате задъхани по нагорещените плочини на града, планината вече е дала своя отговор, своя спасителен изход. Но неиннаги сред шума от мотори чуваме нейния глас. В нашия наистина задъхан ХХ век, ние, българите, имаме чудесната привилегия да живеем в страна с природа, която винаги ни носи ярки изиснади. Тази природа е така безкрайно богата, че не може да не бъде сбичана.

Баща ми обичаше истински планината. Той умееше да се вслуша в нейния глас, той като дете се радваше на нейните багри. Тя му помагаше да мисли, да намира изход в трудни моменти. Той правеше всичко, за да ни предаде тя обич. Незабравими дни, когато двамата тръгвахме за Витоша, с малкото трамвайче до Бояна, а после по възшебните пътеки към Казем дял. Повечето от детските и юношеските ми стихове и тетрадки бяха за природата. Тя изцяло владееше моето въображение и няма нищо по-естествено от това.

— Стихосбирката „След полунощ“ е изградена върху „по-особена“ образност — нежността е „пролет, дочера облечена в зимно палто“, силният „знае да губи“, или „защо човек най-силно се уморява от онава, което най-силно харесва“. . . Това постепенно „умъдряване“ на чувствата лишава ли Ви от присъствието на други светове — на лудостта, на риска, на трескавото опиянение?

— Сега, след като излезе новата ми книга „Болка на глас“, спокойно мога да отговоря — не! А и този отговор всъщност е най-верният. Защото много страшно е веднъж загинаги, както Вие казвате, поетът да бъде лишен от присъствието на други светове, защото тези „други светове“ се раждат от живота, от вътрешните гресове на една личност. И те дори не могат да бъдат подказани — дали ще ги има, или не. Има периоди, в които наистина си казваш — ето на, не си подвластен

на нови силни чувства. Но идат дни, вълна, която помита умофатя, облюбва те друго, непознато, „трескаво опиянение“, както Вие се изразявате. Поезията никога не може да бъде права, предсказана линия, просто защото животът на човека никога не е автомагистрала. Особено ако една личност е осъзнала, че „този свят не прощава, той наказва!“ И въпреки това поема риска и още нещо, макар че поезията е дадена на младостта, и тук има един парадокс — всъщност дълбоките разочарования, загубите, трусвете, тежките човешки земетръсни състояния, мъчителните изкачвания там, където вече не можеш да достигнеш и т. н. — всичко това е привилегия на една по-зряла възраст. Юношеското опиянение трудно може да ги постигне. Разбира се, световната поезия ни дава примери многократно — постигали са го гениите, — но тук не става дума за това.

— Защото Вие имате едно стихотворение, наречено „Ако е прав“. . . Там е залегнало правилото на Мопасан за „мъдростта на безгрижието“, което Вие разглеждате в съвсем друг план. . .

— Разбира се, че е прав Мопасан, няма съмнение в това. Но истината е в това, че за един поет — аз бих отговорила, парефразирайки собствения си стих — „грижите наистина са гвезда на рими“. Немислим е живот без мисъл, без раните от нравствените битки. Живот без търсене. Като че ли от най-тежките сътресения се раждат най-силните стихове. Дълги години у нас имаше едно дълбоко неудовлетворение от несвършенствата в нашето общество. От дълбоката пропаст между идеала и реалния живот. Големите ни поети са поети на съзестата.

Колко пъти съм се вглеждала в биографиите на нашите най-добри поети — от началото на века до сега — и съм откривала поезия на сложни съдби. Но на рано прекъснати съдби. И това не е случайно. Ако тези поети живеяха по формулата на Мопасан, сигурно нямаше да ни оставят това, с което направиха безсмъртна българската поезия. Да вземем само Яворов. Како че ли сам е търсил риска, сам е търсил невъзможното, сам е търсил най-сложното и никога не е имал „мъдростта“ да живее без грижа. . . Конфликти, конфликти, безкрайни конфликти. . . И в личния живот, и в обществения живот. . . И в периода му на четник в Македония, и в литературните битки, навсякъде конфликти и никога безгрижие. А Пенчо Славейков, а Димчо Дебелянов, а Гео Милев, а Вапцаров. . . списъкът е невероятно дълъг. . .

— В предходните стихосбирки са влезли стихотворенията „Претворение“, „Въгросителен знак“, „Болка на Смирненски“, „Нощта на поета“, които са острокритични. Те бият по много наболевли съвременни въпроси. . . Беаниски твърди: „Какво е самото изкуство на вашето време? Съждение, анализ на обществото. Следователно — критика.“ Вярно е, че тези думи са изказани преди повече от столетие, но и днес изкуството като че ли поддържа здравия си дух точно чрез острието на критичността, която носи в себе си — това е непримиримостта на всяка истина срещу лъжата и посредствеността, на красотата срещу грозотата и пр. Макар да притежавате много острокритични творби, в творчеството Ви все пак като че ли преобладава утвърдителният патос. Вашият поглед привлича повече хармонията, отколкото безредията. . . ?

— Това е така, ако нещата се погледнат само от една страна. Хармонията е немислима без битката с дълбоките недъзи на едно общество или с недъзите на една личност, да речем. Изобих хармонията е немислима без борба. Тъй че вярата на човека, изразена в положителните сили на едно общество, които изграждат бъдещето, е и трябва да бъде в пълно единство с човешката непримиримост, с дълбоката критичност към онези сили — закостенели, догматични, невежествени, — които не само спъват свободното развитие, но са способни от корен да унищожат творческия дух, волята на личността.

— „Литературата може и е длъжна да гледе до грозното, даже до отвратителното“ — както твърдят братя Гонкур, — „живописта трябва да тегне към прекрасното, към изящното, към хубавото“, а у Лесинг е още по-конкретно: „У поета мълнията хвърля гневният Юпитер, у художника само строгият Юпигер.“ Ако наистина признаем словесното изкуство като „реализъм из прекрасното“, означава ли това, че то ще обхваща идеалната страна на човешката природа и мечта? Защото ми прави впечатление, че в най-новите книги (както и в творбите „Но ти ме защити“ и „Вълните“ от предишните) мотивът за красотата на човека (респективно грозотата) и неговият „втори“ план, тоест мечтаният, идеалният, имат интересна симбиоза. . . ?

— Да, Вие сте права. Не мога да кажа дали това е търсена симбиоза, или идва по естествен път на лирическо саморазкриване, но това е действително вътрешна симбиоза, която идва според мен от единството на противоположностите в самия живот. Имаше време, когато фалшиво идеалният образ надделяваше, желаното се представяше за действително, литературата се беше

от суровите и честни истини за живота. Но тук искам да посоча едно интересно съждение на писателя Евгений Винокуров, за който самото „пеене“, тоест самото създаване на поезия вече е един оптимистичен акт. Ако това не е така, то създаденото ще бъде кръсък, вик, но не изкуство, казва той. И тук аз се присъединявам към него.

— Творбата Ви „Алиботуш“, освен че има автобиографични препратки, е своеобразна жизнена, творческа и чисто човешка философия на постигнатото и на предстоящото. . . Бихте ли се спрели повече на тези Ваши вътрешни усещания за справедливост в изкуството и в живота, за мъдростта на рисковете и гражданската доблест, за синовната обич. . .

— Да, това е действително една автобиографична творба. Аз търся образа на моя род, свързан с този връх — Алиботуш. Разбира се, търся го малко в романтичен план. Това е израз не само на синовната обич, но и на вечно тревожещия ни въпрос — откъде идем. Хубаво е да усещаме зад гърбовете си една мъдрост, една гражданска доблест и да се чувствуваме продължителни на тази гражданска доблест.

— „Двама слушатели“ също е вълнуващо стихотворение, с автобиографичен характер, но лиризмът надделява над „случката“ и вероятно поради това ефектът е толкова силен, поразяваща е болката от загубата на най-близките хора — бащата и майката, техният нравствен пример, който пари съзнанието. Вие винаги ли се стремите да се придържате към „истинността“ на първоначалната идея?

— Това не е само стремеж, това е най-органичното за същността на един поет. Всъщност от тази истинност, от тази същност на чувствата, от тях иде всичко по-нататък. Това стихотворение ми е скъпо, защото в него е втъкана жестока истина. Да се връщаш към паметта, към спомена за майката и бащата. . . Ние не загубваме само най-близките си хора, ние загубваме заедно с тях един огромен, с лице незамисим свят, всичко, което е атмосферата, въздухът, диханието, цветът, от който сме създадени. Ние непрекъснато се стремим да се върнем към тази загубена планета, да я възкресим, да ѝ дадем живот, за да може винаги да е в нас, около нас. Този стремеж да възкресиш най-скъпото, да върнеш въздуха, климата, нравствената устойчивост — според мен това е голяма тема. Но главно в стихотворението, за което става дума, не е носталгията, а преди всичко душевната нужда на човека да търси отново и отново ония, пред които свободно, безприсрадно, безстрашно е разкривал душата си.

— Немирите ли коренна разлика между Вас и Вашите родители?

— Коренна разлика? Не. Имено коренът е един и същ. Български. Но, струва ми се, че никога няма да достигна оная упоритост, оная свята привързаност към семейството, оная ненаситност към работата и знанието, с които винаги ме поразяваше моята майка. Хубаво е, че поколението на нашите майки протегна здрав и силен мост към новото време. Сегашното поколение български жени е изваяно от друга епоха. Те несъмнено се отличават във всяко отношение и с новото си самочувствие, и с новия си начин на мислене, и със своята нова позиция в живота, и с вътрешните противоречия на една личност, която сега се формира. Нека образът на нашите майки често да ни тревожи и да ни напомня за ценности, които не са изгубили своята стойност!

— Читателите много често цитират стихотворението „Две по две“ като най-добрата Ваша творба. Там присъствува образът на руската жена, на руската девойка. И друг път сте споделяли, че тази творба се е родила много спонтанно. . .

— Стихотворението „Две по две“, колкото и да е странно, е написано в Лондон преди повече от петнайсет години. Помня, бях с приятели в един от лондонските салони за танци на Пикадили, за да видя как прекорват английските млади хора неделния ден.

Влязохме в огромна, ярко осветена зала, с четири подиума за четири оркестъра. Съвсем млади хора, почти ююши, увлечени от ритъма, правеха сложни фигури върху лъскавия паркет. Английските момичета и момчета бяха така безгрижни, така безметежни под многоцветните проектори, които ги обляваха с багри, под лудия ритъм на съвременните барабани, че аз, застанала права встрани, без сама да разбирам защо и как, изведиж се върнах много години назад. И си спомних следвоенна Москва. Видях хладните московски есенни паркове, басмените рокли на руските момичета, които кръжаха сами, две по две. После се върнах в мрачния дъждовен ден и в тясната си лондонска стая написах това стихотворение. Страница се пътищата до една болка.

— В стихотворението „Осъдената на смърт“ изразявате по особен начин нравствения облик на жената. . .

— Това стихотворение ми е много скъпо. То е посветено на една от най-достоинните жени на България — Вера Начева, — революционер с безкрайна нравствена устойчивост, безкрайна доброта, жена с огромна житейска и нравствена мъдрост. Много качества, съчетани в белите коси на едно увечяно със скъпи спомени за мен лице. Чрез това стихотворение се връщам към ранното си детство, към една малка къщичка в подножието на Витоша, над село Бояна, една къщичка, изградена с много мъка от ръцете на моя баща, в която Вера Начева се укриваше като нелегалка. Сутрин рано тя трябваше да слиза в града, но тъй като полицията я търсеше навсякъде, бяха решили с баща ми, че е по-естествено да я придружаваме ние със сестра ми. И тя вървеше, хванала ни от двете страни за ръка. Трябваше да изглежда като жена, тръгнала на разходка с двете си деца. За да се заблуди полицията, всяка сутрин ние с нея слизахме в града, докато стигне до своята явка, или до нелегална квартира. Много пъти след това съм се срещала с Вера Начева и между нас съществува една прекрасна човешка близост, а споменът за ония ранни утрини, когато вървахме заедно с нея — аз и моята сестра, — никога не е преставал да тревожи съзнанието ми. Така се роди и това стихотворение.

— В стихотворението си „Майката на Христо“ вие говорите за жената като „уморена“, „мъничка наглед“, спряла под „ябълков чадър“...

— Да, това е един от най-скъпите ми женски образи — майката на Христо Смирненски. Каква необикновена жена беше тя, с какви очи, как се гушеше моето детство в нейната черна престилка! Сигурно много рядко бих се връщала към ония крайни улици, с малки дворчета и къщи, ако по тях не беше вървяла тази жена — майката на Христо. Аз се боя, че в това стихотворение не съм могла да изразя най-скъпото, което е в душата ми по отношение на тази жена, и то едва ли би могло да бъде изразено. Връщайки се към този образ, той ми дава отговор на много от въпросите, отправени към личността Смирненски. Една мила, изтеглила толкова много през своя живот жена, която не беше обградена от никакво внимание, макар че името на сина ѝ гърмеше по всички трибуни. Помня как в бедния квартал тя носеше като светца паницата, нълна с кисело мляко.

— Разкажете творческата история на стихотворението „Неподкупна“!

— То е едно от сравнително ранните ми стихотворения, но още тогава ме е тревожило, като едно от най-страшните явления на нашата действителност, едно от най-несъвместимите с времето на социализма — страшното явление лодкупност. Струва ми се, че в думата „неподкупност“ би трябвало да се отразява целият облик на нашето общество. Но не е така. И ако хората бяха останали неподкупни, независими, лишени от дребнава човешка злост, много от истинските нравствени ценности на нашето общество щяха да бъдат съхранени. Разбира се, имам предвид не само материални категории, а подкупност във формата на ласкателство, водопади от комплименти, подкупност да дадеш висока преценка на този, който не заслужава, и т. н., и т. н. Колко ни е необходима за развитието на нашето общество неподкупността!

— Въпросът ми е свързан със стихобирката „Болка на глас“. Кое смятате за обикновено в личната си биография? Повод ми дава стихотворението „Но само наглед“ — по-точно строфата „Живота ми — /ако гледа отстраня приятел / или непознат, — ще си каже — нищо и никакъв, / дори прекалено обикновен.“

— Още Пушкин е казал, че когато музата го споходи, поетът е бог, но когато вдъхновението си отива, поетът е по-обикновен дори от най-обикновения човек. Аз съм убедена в истинността на тази формула. Действително един поет може да бъде по-обикновен и от най-обикновения човек извън рамките на едно неспокойно творческо горене. И това е пътят към тези възходни моменти, които някои наричат „вдъхновение“. Как един поет, един творец ще постигне истини, как ще може да влезе в кожата на хората, ако той непрекъснато витае като сам измислил себе си „бог“ в обществото? Точно обикновеният живот, или бих казала — просто животът, естественият живот дава храна на поета. Но преобразяването в тези минути на творчеството дава изключителни права на поета и на твореца. Аз си спомням един разказ на големия съветски режисьор Товстоногов. Той разказва как е срещнал в живота си един от най-големите японски актьори. Товстоногов признава, че когато този актьор влязъл в залата, той останал поразен — нисък на ръст, човек съвсем неизразителен, който с нищо не подсказва величието на своя талант, омагьосал света. Но след малко актьорът се качва на сцената с малка, импровизирана роля: „Изведнъж открих — пише режисьорът, — че той бе с две глави по-висок, красив, ярък, зашеметяващ. Талантът го беше преобразил. Той ми се стори бог и отново почувствах какво значи истинско превъзлещение.“ Така е във всеки

творчески процес — обикновеното върви редом с необикновеното, реалното с възшебното и точно в тези преходи се състои сложната магия на едно творчество.

— Какъв е поводът на създаване на стихотворението „Богиня“ от тази книга?

— Както вече казах, понякога стихотворението възниква от благоволение, от щедростта на случая, от противоположни неща, или от неща, които са по пряка линия свързани с душевното състояние на поета. Такава пряка линия, или възбудител, или бих казала, причина, за да стигна до стихотворението „Богиня“, беше една спокойна вечер. След дневната умора аз следях разсеяно телевизионния екран. Едно от първите предавания за Рогозенското съкровище. В началото гледах действително съвършено разсеяно. После започнаха да показват експонати от съкровището и сред тях една кана с женски образ на тракийска богиня, яхнала лъв. Изведнъж в притихналата обстановка, в която аз като че ли присъствувах и не присъствувах, гледах и не гледах, нещо дълбоко ме жегна. Нещо, което беше набрало сила у самата мен. Уж мисъл, извикана от древността, а всъщност връзка с нашето горещо съвремие. Изведнъж тази тракийска кана събуди у мен много размисли, нощни и дневни въпроси, които съм си задавала сама на себе си, с ожесточена сила; и аз просто нямах спирачка, не можех да се възпра. Така този вечерен екран извади от дъното на душата ми въпроси, които възлътних в стихове. Когато се сблъсках с нещо велико, с някакви образи, които ти дават мярка и тогава си казваш: „А аз къде съм?“. . . Особено когато вижаш, че един художник от древността е видял света в мащаби, в които ти си просто едно малко човече!

— „Как посмяхте, / дребни страсти и жалки делници, / да се настаните така уютно / в моегo бъдеще, / в моята кръв?“ — тук има повече закана, отколкото учудване, нали? А кои негативни явления в днешния ден събуждат гнева Ви?

— Да, ако може така да се каже, закана, да, закана, осъждане, присъда, нещо, което е било и в самата мен, а заедно с това е и в нашето общество. Срещу какви негативни явления от днешния ден е този гняв? — Преди всичко срещу безсилието да се спрем, да се вгледаме в себе си и да си кажем истината за себе си. Защото ни влече едно обикновено ежедневие, а нашата мисъл, нашите чувства, нашите страсти стоят много по-високо от това ежедневие, и ако не кажеш навреме думата „Спри“, огледай се, послушай се, идва глас — влакът на времето ще те прегази. Ти всъщност не можеш да направиш нищо, ако не измериш силите си не само с днешния ден, а с миналото, с бъдещето. Наистина е отгратително, когато съзнаваш, че си пропуснал часа за истина, или че навреме не си вдигнал глас срещу позорни явления, с които никога не си се съгласявал. И навреме не си се огледал безстрашно, за да спаси човешкото достойнство и жажда за съвършенство със слово и дело. Това са въпроси, които предизвика у мен един древен ваятел, видял човека, яхнал лъв, видял човека в стремително безстрашно движение към бъдещето. Тези въпроси ще ме преследват навярно винаги. . .

— Защо решихте целият цикъл да се нарича „Огънят единствен да реши“?

— По най-естествен път — това е ред от стихотворението ми „Материя от паян“. Това стихотворение е в защита на истинските човешки чувства, на истинското в живота на човека. Тази творба е насочена против това, което аз съм нарекла „нелюбов“, против заместителя на човешките чувства, на човешките страсти. И в този смисъл действително „огънят единствен ще реши“ кое е истинско. Защото истината се ражда от огъня, от кладата на чувствата, от „минаването“ през огъня, което калява хората. Няма нищо по-позорно от нашата самоизмама, когато наричаме чувства, наричаме признания, наричаме нежност това, което е всъщност само дума, а няма никаква истинска стойност. Такива признания ние правим и от обществен характер, признания, зад които не стоят съдби и не стои една жертвоготовност, не стои една естествена тяга към доброто, към съдбага на човека. Това са клетви, изпразнени от съдържание, не станали нищо друго, освен пусти звуци.

— Стихотворението се нарича „Азбука“ и съдържа следната мстафота: „Калната локва, / която прескачаме, / никого не излъга, / че е кладенчова вода. / И двайсетватова / улична крушка — / си беше крушка, / а не звезда. / Ризите на бащите ни / честно / миришеха на тежък час. / Живот без преструвки. / Тук-там закърпен. / И грозен. / Но искрен с нас.“ Може ли да се смята, че искреноста в обществото и в личния живот е първата, главната буква на азбуката на живота. Кои други качества смятате също за толкова важни?

— Обществото трябва да осъзнава реалните стойности на нещата, без това да зачерква вътрешната тяга към романтичното, към желаното, към приказното. Заедно с всичко, което развива детската въображение в ранна възраст, всичко това, което го кара да се приобщава към желания

свят, в който намира много свои багри, заедно с всичко това младите хора никога не трябва да бъдат лъгани.

Имаше един период, в който ние не наричахме бещата с истинските им имена и това нанесе много дълбоки нравствени рани на нашето общество. Всъщност за това е и стихотворението „Азбука“. Къй други човешки качества смятам за толкова важни? Смелостта. Смелостта като неразривна част от тържеството на истината. За да тържествува една истина, решаваща за развитието на едно общество, е нужна смелост. Затова смятам, че борбата за истината, борбата да доказваш истината е най-трудното в пътя на една личност към нравствено съвършенство. Без смелост не могат да се вземат оригинални решения, не можеш да се противопоставиш на изчерпани форми, не можеш да направиш истината оръжие за разкриване на нови възможности, без нея не можеш да общуваш нормално човешки с приятел. Много проблеми от нашия живот днес карат всички нас да потърсим в себе си отговори на много въпроси, и затова също е необходима своеобразна смелост. Да признаеш грешките, които си правил досега, да признаеш своята слабост, да признаеш, че не си бил прав. . .

— Моля Ви да се спрете по-подробно на едноименното стихотворение в стихосбирката „Болка на глас“. Там съществуват следната „обемна“ метафора: „Какво по-горчиво / да слушаш / как / една неразстреляна върва — / се въргала / като ментов бонбон / в устата на оня, / който в нищо не вярва, / но владее приетия тон. / Какво по-страшно — да си млад, / да чакш утрин, обещаващо свежа, / твоите длани / да боледуват за чудеса, / а съдбата ти — / вместо теб, / да реши невежа / под своите / уморени от бездарие небеса.“ Това са въпроси, които срещаме и в предходните Ви стихосбирки. Кое Ви караше да се замислите така дълбоко и да го изразите така точно?

— Навярно същите процеси, които породиха толкова много явления не само у нас, но и във всички социалистически страни и преди всичко в Съветския съюз. Това е необходимост на времето. Това е едно награване на вътрешен живот, изпълен с противоречия, с размисли за и против, с разлики между вчера и днес, между характери. Това не е само моя болка. Написах тази книга като израз на нещо, което е в нашето общество и в хората, които ме заобикалят. Имаше и съвсем конкретни поводи, сблъсках се с явления, с които дълбоко не съм съгласна, които не мога да приема, които ме тревожат и ме карат да участвам пряко за тяхното пълно премахване в нашия живот. За мен е много важен този стих в творбата „Болка на глас“, когато говоря за уморените от бездарие небеса — всъщност за ония бюрократи и невежи, които решават съдбата на млади, способни, интелигентни и силни хора. За тази нагlost да получиш диплома за страдащ дух, когато всъщност нищо не вършиш за своя народ. За ония лицемери, които непрекъснато говорят за вървата, а всъщност в нищо не вярват, освен в своето лично благополучие. Ние не можем да не въстанем с ешу тях. Въставайки, трябва да си даваме ясна сметка, къде е нашето собствено място в тези битки, какво от вчерашния ден носим в себе си и ние самите. Вярно е, че тези стихове са писани много преди в нашето общество така открито да се поведе борба срещу тези разтърсващи явления и да се заговорят по тези проблеми. От натрупаните пластове, от двубоя със самия себе си идат тия стихове, от болка, изречена на глас.

— Как усещате и изграждате у себе си чувството за справедливост? Имам предвид стихотворението „Когато съдим другите“?

— Това е тема, която преминава през много мои стихотворения, но в стихотворението „Когато съдим другите“ е особено съсредоточена. Едно внезапно осъзнаване на своята собствена правота и правотата на другите. Правото да съдим другите се дава на много висока цена, а ние невинаги изплащаме тази цена. Вие питате как се създава чувството за справедливост — аз съм убедена, че чувството за справедливост се ражда в най-ранното детство. И ако тогава то не се роди, много по-трудно после ще възникне. Детето живее в един свят, който то естествено иска да бъде справедлив свят. Детската душа много трудно понася несправедливостта, трудно може да я разбере, да проникне в причините ѝ. Детето дава своята естествена оценка на явления и хора. Има и друг период, в който също много е изострено чувството за справедливост — това е юношеството. И, ми се струва, че най-истинските нравствени ценности се създават по време на юношеството. В този период младата човешка душа е жителка на справедливостта. И когато по-късно ние си задаваме безпощадни въпроси, и когато търсим безпощадните отговори, всъщност служим на своето собствено юношество, или просто се връщаме към чистотата на човешката душа. Моето стихотворение „Когато съдим другите“ също е едно връщане към тази безпощадност. Неслучайно именно в този възраст хората пишат най-много стихове в своите юношески тетрадки. Целият въпрос е в това, как в нашето общество да се постъпва така, че да не се смачкват най-изконните чо-

вешки стремежи — справедливостта и смелостта. Само тогава поезията би служила вярно на своя висок идеал — човека.

— А „праведният грях“? Кой грях впрочем е „праведен“ според Вас? Цитирам: „Как се моли поетът на своята муза, / да не спори с глупците, да не плае на тях, / и как често от яростна болка обзета, / тя приемаше боя с отчаян замах“... .

— Вие цитирате едно стихотворение, което можеше да бъде много по-добро, защото е изградено върху една много „моя“ вътрешна тема: това е вечното желание на твореца, на поета да бъде свършено самостоятелен — и спрямо похвалата, и спрямо отрицанието. А всъщност дори Пушкин не е могъл да бъде такъв. Той, който не е искал да спори с глупците, той, който е искал да бъде независим, всъщност е изстрадал докрай болката да не бъде разбран, или болката да бъде обруган за това, което е създал. Именно това неумение на поета да бъде безразличен към „хвалата и клеветата“ аз съм нарекла „праведен“ грях. „Хвалу и клевету приехм равнодушно“ — един велик стих у Пушкин и в световната поезия, едно от най-непостижимите желания и пожелания на поета за самия себе си. И си мисля, щом такъв велик поет като Пушкин в последна сметка не е бил равнодушен — то какво остава за нас, другите? Изглежда, тази болка на поетите ще ги съпровожда винаги, и никога един поет няма да бъде равнодушен към словото, казано за него, колкото и да иска обратното. Срещнала съм много известни поети в други страни, които казват, че не четат рецензиите и критиките, писани за тяхното творчество. Ето това е също форма на бягство от една реалност, или най-малкото все пак признание, че не можеш да приемеш равнодушно „хвалу и клевету“. Ако един Пушкин можеше равнодушно да приема клеветата, нямаше да се случи това край Черната река. И все пак, и все пак, мисля си, поетът трябва да има защитни сили срещу предпамерените оценки, дори срещу преднамерената и лекомислена похвала. Защото както ласкателните оценки биха могли да не възвишат душата на поета, така биха могли и да го унижат неударжливите похвали.

— Как и кога създадохте финалното стихотворение на стихосбирката „След полунощ“?

— Има такова време, когато човек вика на помощ пространството, вика на помощ „бях“ и ще бъде“, за да осъзна себе си. Има такива нощи, които и аз съм прекарала в полети, нощни полеги например над океана, над големи пространства. Това е едно особено състояние, когато човек вижда истините за времето в по-други мащаби. Това стихотворение е родено точно в такъв момент. То е предизвикано от тези пространства, които премахват всичко дребно, нищожно и те оставят сам с лице срещу истините. Аз не мога да заспя в самолет, колкото и дълъг да е един полет, винаги съм будна. И ето едно такова неудобство (да не можеш да се пригодиш към едни временни условия) понякога се превръща в предимство. Имаш на разположение цяла нощ. Летиш и можеш да проникнеш с поглед там, където в обикновени условия не би могъл. Делниците така унищожават у нас способността да виждаме по-далече, да простираме ръка към по-ценното, да разбираме истинската същност на нещата, че на човек са му нужни такива „освободени часове“. Някога поетите са постигали това със самотни и дълги разходки в гори, паркове, поля, близо до земята. А тази близост с величието на природата, дори с една проста планинска пътека, дава възможността да се видят нещата в мащабно-философски, в съвсем други измерения. Така че въпросът не е в полета, нито е в новата техника, а в уменията при дадени условия да се откриват по-големи пространства, отколкото са пространствата пред нашите сетива.

— Кога разбрахте, че поезията за Вас е призвание?

— Не са ми задавали отделно такъв въпрос. Но самият факт, че още в най-ранната си младост, когато постъпих в театралния институт в Москва, сред изключително интересна среда, артистична, искряща, пожелах да остана вярна на словото и да не разделям себе си между две изкуства, показва, че вече съм имала ако не чувството за призвание, то поне усещането да не отстъпя пред самотната мъка над белия лист.

— Тогава може би си задавате въпроса, каква е задачата на поезията в края на XX век?

— Един милионен град в края на двадесети век, с неговия бетон, желязо, асфалт, който учи на отчуждение, а не на човешка близост, има нужда повече от всякога от тая висша мисия на изкуството — да направи човешкото сърце по-щедро, по-богато, по-добро. Ние водим тая битка за човешкото добро сърце, за неговото умение да изживява цялата сложна и тънка гама от чувства, дадени само на човека, за уменията да постига всички отгънци на прекрасното, водим тая битка не със средствата, които има един хирург, а с други средства и с не по-малка отговорност за пълноценния живот на човека. Призванието на нашата социалистическа култура е да не остави нашия съвременник да бъде духовно ограбен, и по-точно — да не му позволи да се самограбва.